

SECTION

7

NABAARA KIKIA DE
DAM DIM

NABAARA KIKIA DE NABAARA DAM DIM

Nabaara Dam Dim

Berem tayuu konto beene se ko guri to, n wó wane n:

- i. Zane n nii nabaara dam dim dem yedaa naa de wone (kwo, sɔŋɔ dwi dem yuu tu, diga dwi dem yuu tu).
- ii. Zane n nii nabaara dam dim natein-yia yam na ye tei to (pɛ-faro, pwa-balwa, pɛ-tijina, etc.).

Boboŋ-kura

- Kwo mo ye balo na tɔge kwo-dwi jeŋa ba bere choro to (balo choro kuri na zege kwo jeŋa kam ne) yuu tu.
- Ko na ye balo choro na tɔge nu dwi to, kaane (nu) wae o jiri yuu tu.
- Diga dwi yuu tiina bam ye naboŋ ne balo na ye kwo-dwi to mo ye ko tɔge nakweene mo.

BOBOOM

Popwara kanto bere nabaara dam dim natein-yia yedaa kam na ye tei Ghana kateira yam ne to mo. Ka ta bwe dam dim natein-yia yam yedaa kam totoŋa de ka nyɔɔre. Popwara kanto lage ka woli kuri niiri mo nabaara dam dim dem yedaa na vei tei to baŋa ne nabaara kikia wone. Nmo wó lware dam dira bam totoŋa de ya na jege wola tei teo kweem ne to.

NABAARA DAM DIM YEDAA NATEIN-YIA

Zane nabaara dam dim yedaa natein-yia yam wone (kwo, sɔŋɔ dwi dem yuu tu, diga dwi dem yuu tu).

Nabaara dam dim

Nabaara dam dim ye dam dim na nuɲi naboɾo kikia de ba totoɲa wone to mo. Nabaara dam dim debam Ghana kateira yam ne tigisi mo lanyerane ne natein-yia to ye tigusim dem bere dwono mo. Nabaara dam dim yedaa natein-yia yanto sere daane ko tɔge de kateiri maama na ke de wonnu tei to mo amaa kateira dede jege wonnu na nye daane to.

Nabaara dam dim natein-yia dwi wone

Ghana ne ba na we dwi ko wae ko ye konkolo dedoa tiina na ye kwo, nu de ba bia to naa soɲo tiina na ye konkolo dedoa tiina, de ba chorro tedwonna ne, nu/kwo nakwe, nu/kwo nyaana de zembaara, nu/kwo nakwa, chorro de badwonna maama mo. Dé na maane konto dé boboɲa ne, nabaara dam dim natein-yia dwi wone ye kwo, soɲo dwi dem yuu tu, diga dwi dem yuu tu, nakwa, pe-tigina, pwa-balwa, pe-faro de badwonna mo. Konto ye dam delo de dira bam na mae ywono kolo ba na jege nabaara wonnu baɲa ne to mo ba maa di de. Dam dira banto kurim zege naboɾo chwei baɲa ne mo.

Ka-boɲe-ka-nii totoɲa: Abam soɲo kom ne, nabaara dam dim yedaa kam ye ko mo? Wo mo ye abam konkolo kom dwi dem yuu tu? Wo mo ye abam soɲo kom dwi dem yuu tu? Nmo tɔge n wo diga dwi wone na?

Natein-yia nyenyego kom bere dam dim yedaa kam na ye tei Ghana kateira yam ne to mo. Ko bere yuu tiina bam de ba kwaga saɲena bam na twe daane tei to de ba non-bia bam maama yedaane mo.

Diga dwi dam dim yedaa nyenyego wae ko ye tento dwonji;

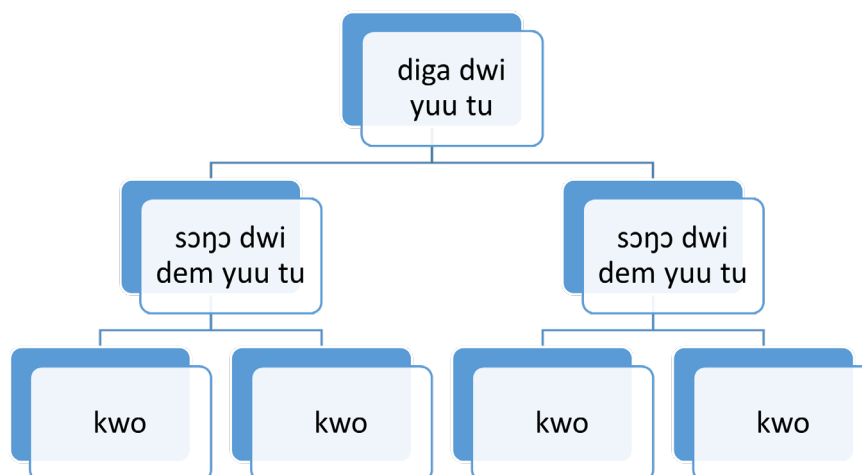

Fig 7.1: Natein-yia nyenyego na bere nabaara dam dim kateiri dwi wone

1. **Diga dwi dem yuu tu:** Diga dwi dem konto tiina ye balo na ye choro ko tɔge de ba na nuɲi nabaare dedoa ne naa ba ka-ɗiri baɲa ne to mo. Ko ye nɔɔna balo na nuɲi dwi dedoa ye ba jege yere dedwe ba bwoi dwi dem ba daare ba jege nabaare dedoa to mo. Wonnu tedwonna mo pae ba ye bedwe naa ba nye daane nenɛene ba na swoi kolo, ba na lage se ba ke kolo ba ɲwea ne de ba nyenyero de kolo ba na chuli to de. Wolo ba na kuri se o taa ye ba yiga tu to mo ye diga dwi dem yuu tu. Se n ji diga dwi dem yuu tu to, n jege se n ta-n ye nakwe mo ye nakwe wolo laam na wó ji diga dwi dem yuu tu to de maa ye sɔɲɔ dwi yuu tiina/nakwa bam maama yuu tu. Konto maama nam tɔge kwo-dwi/ kokweene mo.
2. **Sɔɲɔ dwi dem yuu tu:** Se n wane n ji sɔɲɔ kom yuu tu to, n jege se n ta-n ye kwo-dwi mo na ye bu-kwea pa se sɔɲɔ jwonjim yi-m to. Wonto mo nii sɔɲɔ kom baɲa ne, o di ko taane o daare o kwe daanem delo maama na wo ko wone to.
3. **Kwo wom:** Kwo mo ye o kaane de o bia bam de yuu tu ba konkolo ne. Kwo wom de mo jege se o lage wonnu telo na jege ɲwaane o kaane de o bia ɲwea ne to o pa ba (maana, ni wodiu, peiga jei, ba yezura seeni, etc).

Ka-bone-ka-nii totona: N na nii natein-yia yedaa nyenyego kom ne, wɔ mo tiini o jege dam dwi yuu tiina bam wone. Maɲe kukuanu nabaara dam dim natein-yia yedaa kam na ye tei to.

Nabaara dam dira bam totona na ye tei to/nyɔɔre

1. **Diga dwi dem yuu tu:** Diga dwi dem yuu tu jege totona dwi dwi mo o na ke dwi dem wone. Yanto yadwonna mo tento:
 - a. Wonto mo ye diga dwi dem ta-diru.
 - b. Wonto mo yei ye o jege diga dwi dem faɲa wonnu o boboɲa ne.
 - c. Wonto mo yei ye o jege diga kam nabaara wonnu.
 - d. Wonto mo jege se o nii diga dwi dem na tei te selo to baɲa ne.
 - e. Wonto mo jege se o pa diga dwi dem non-donno tem kwia se ba taa ni wonnu naa kikia yalo na wo diga dwi dem ne to kuri ye ko woli ba se ba taa nege te.
2. **Sɔɲɔ dwi dem yuu tu:** Sɔɲɔ dwi dem yuu tu jege totona dede na ye dwi dwi to mo o na ke dwi dem wone. Yanto yadwonna mo tento:
 - a. O sɔre sɔɲɔ kom tiina chana.
 - b. O nii sɔɲɔ kom tiina yezura baɲa ne.

- c. O woli pa se nimɔɔ wo sɔɔ kom ne.
 - d. O nii sɔɔ kom wonnu baɲa ne nenɛene tega, sane de tedwonna.
 - e. O kwɛ sɔɔ kom de ba dwi dem wo taana.
 - f. Wonto mo leiri sɔɔ komdwi dem yuu ne kateiri de teo kwɛem wonnu bobwe maɲa ne.
 - g. O pae ni-kaana sɔɔ kom dwi de mɛ daanem na wora to.
 - h. O leiri sɔɔ kom dwi dem yuu ne o kwei zega/boboɲa.
- 3. Kwo:** Kwo jege totona dwi dwi mo o na ke o pae o konkolo kom tiina. Yanto yadwonna mo tento:
- a. O tiɲi wadɛ ye o nii pa se ba tɔge se.
 - b. O cho ba chana wone.
 - c. O nii ba non-keiri de ba yiga veiɲa baɲa ne.
 - d. Wonto mo ye wolo na wó da yiga o bere ba ɲwea ne to.
 - e. Wonto mo jege se o ke wo-cheero telo o kaane de o bia bam na lage to o pa ba.
 - f. O toton-naga jege se ka taa ye kalo na lamma se ba leini to mo.

Totonɔ 7.1

Bwɛ kwata kwata totona yatɔ diga dwi dem yuu tu na ke to. Ta n leira yam n bere n dwoɲi.

Totonɔ 7.2

Zane n nii nabaara dam dim yedaa natein-yia yalo na wo nmo kateiri ne to se n daare n bere ya na jege ɲwaane tei to.

Totonɔ 7.3

Jeini na gurupa ne se á dedoa ke ne wonto mo ye sɔɔ dwi yuu tu se o kwɛ o dwi dem wone nɔɔna balei na jege daane jene ɲwaane. Babam balei de maa wó ke ne ja-jara bam dwi dem wone. Kwaane n nii sɔɔ dwi yuu tu totona yam se n ma n ke kwɛera yam.

Totoŋa 7.4

Nmo tei ne, nmo boŋe we nabaara dam dim natein-yia yam ta jege ŋwaane na? Kwaane se n ta kolo ŋwaane nmo na boŋe konto to.

Nabaara Dam Dim Natein-Yia Yedaa

Nabaara dam dim natein-yia yedaa nyenyego kom vei tento dwoŋi mo;

1. Pɛ-faro
2. Pwa-balwa/pa-kandɛ
3. Pwa-kaana
4. Pɛ tiŋina

Ko woli da, balo na wo baŋane to, yiga tiina badwonna ta wora ne kateiri /daa nakwa, tege tiina de kwara tu.

1. **Pɛ -faro wom:** Pɛ-faro ye kateiri dem maama pwa bam yuu tu mo ye pwa-balwa balo maama na wo kateiri dem ne to wo wonto kuri ne mo. Wonto mo kateiri dem maama yei pa o ye de pwa bam maama yiga tu. Dam dento dim kuri wae de nuŋi kwo-dwi ne naa nu dwi wone ko tɔge de kateiri de keim mo. Pɛ-faro maama jege o paare yere ye kuni dedɛ dam dim wone de laam yeini de bwoi gwaane de o yere tetere. Maana yadwonna mo tento kuri ne: Pwa-naluŋa Pɛ Awea Awampaga II (Paga), Pɛ Denis Aneakwoa Balenia Adda Asagepaare II (Navɔɔɔ), Pwakwea Atudewe Atupaare Manche II (Manyɔɔɔ), Pwanyɔɔne Pɛ Oscar Batabi Teyiamo (Kayɔɔɔ)

NB: Paare yera yam kuri mo jege bibeiri sem to. Zenzamesa kwaane se ba lware pa-fara badwonna paare yera ba woli de maana yalo na wo baŋa ne.

Pɛ-faro wom totoŋa:

- a. Wonto mo ye kateira yalo maama na wo o kuri ne to yiga tu.
- b. Wonto mo nii pa ba di kura kateiri dem ne.
- c. Wonto mo tei nabaara tega kam.
- d. Wonto mo woli se nabaara kikia yam yé jei.
- e. O jaane kweem o tui o pae o non-bia bam.
- f. Wonto mo nii ye o kuri wonnu daane pɔletegesa de pipiu baŋa ne.
- g. O ke paare dem chullu wonnu.
- h. O tiŋi wadɛ.

2. **Pwa-balwa/ pa-kande:** Pwa-balwa ye pwa balo na wo pa-fara bam kuri ne to mo. Banto mo ye de selo na wo kateiri dem ne to yiga tiina.

Pwa-balwa/pa-kande totona:

- Banto mo ke pe-faro wom totona o na tera.
 - Banto mo nii se vuvuga ye ke ba de sem ne (kateir-balwa bam).
 - Banto mo kwe taana ne vuvuga na tua ba dedoa dedoa daa kam ne.
 - Banto mo nii daa kam nabaara tega de ka totona bana ne.
 - Ba jege se ba nii mo se zurim taa wo ba de sem ne.
 - Banto mo ke nabaara chullu ba daare ba toge yiga ba ja kweem naa fagem ba ba kateiri dem ne.
3. **Pa-kaana/Ka-pwa:** Pa-kaana/ka-pwa paare dim yaa dae jase Kasena nabaara nwea ne, se ko ye nwea wonnu na leiri to mo pa se ko jege kuri se de se nabaara kikia yadwonna debam yaa na ba ke to se ko woli nwea lam. Konto mo pa se Kasojo jeja kam de sedwonna de laam jege pa-kaana/ka-pwa to. Gambwe logo de Ghana tega kuri teene dem dedwonna mane ba jege pa-kaana/ka-pwa mo. Dwi delo nam na toge nu dwi dem to ka-pwa bam jege dam. Ba woli ba dwonna kaana nwea wonnu dwi dwi seeni ye ba ta woli pwa se kweem de zurim taa wo teo ne. Leile Kasojo de sedwonna ne Chaina, Katiu, Manyoro, Nakolo de sedwonna tihi ka-pwa laam kam. Pe nako, Pe kwo nako naa nu mo wae o jiri pa-kana. Paare wone, o ye nu mo se o taa nii o jeiga kam ne o bia tei to. Ko na tu nabaara chwoja ne, wonto mo nii kateiri dem kano bana ne se o taa foge yiga nagona de chira de wa yam daane.

NB: Berena de zenzamesa zane kateira yam wone se ba na labaare ba woli da.

Pa-kaana/Ka-pwa Totonu:

- Ba toge ba woli pe pare totonu wone.
 - Ba pae kaana de busankane ni-kaana.
 - Ba zeini kano yiga veiha.
4. **Pe tihiina:** Pe tihinu/ tihiina ye wolo naa balo na yeini ba toge nabaara chwei se ba tihi wolo kwara kam na kuri to se o taa ye pe to mo. Banto laam mo wo toge ne selo maama na mane to se ba tihi pe wom. Banto tetere zaa baa wane ba ji pwa ba na dae pa-bia/pe dwi wone to nwaane.

Pε tiŋina totoŋa

- a. Banto mo kuri pε.
- b. Banto mo ke chullu wonnu pε wom ná tega.
- c. Banto mo le kwara kam pε wom ba ne se o daa yé taa ye pε ne o ná ke o tusi.
- d. Banto mo jaane pa-dooro ba nuŋi ba bere nakwa de kateiri dem nɔn-bia bam.
- e. Banto mo pae pε wom ni-kaana.

Totoŋa 7.5

1. Nmo tei ne maŋe tatei chekke nabaara dam dira bam kuri ne to na ye balo to. Guli se n ta n leira yam n bere n dwonna bam:
 - a. Pε
 - b. Pε-balaŋa/pε-kandaa
 - c. Pa-kaana/ ka-pwa
 - d. Pε tiŋina

Totoŋa 7.6

Fɔge n nii nyenyego kom lanyerane se n daare n leiri bwia yam na saŋe to:

Fig. 7.2: Pε de o nakwa mo jei

1. Maŋe pε wom na jei mε nyenyego kom wone to seina.
2. Ta wonnu telei na pae pε wom ye o teiri de nɔɔna badwonna bam nyenyego kom ne to.

Totoŋa 7.7

Nɔɔna badwonna tage we nabaara dam dim maɲa ke. Nmo se taane dento tate mo? Pa n boboŋa yam nuɲi jase.

KA-JWOORI-KA-MAANE BOBOŋA BWIA

1. Wo mo ye nabaara dwi dem wone konkolo yuu tu?
2. Ta totona yalei nmo na boŋe we ko maŋe se n kwo taa ke ye ya wo popone tɔno konto ne to.
3. Ga labaare dem kuri ne to se n la nabaara dam dim natein-yia yedaa nyenyego kateiri wone na ye tei to (pe-faro, pe, pwa-balwa, pe tinjina). Ma ywono kolo nmo na maŋe n na nabaara dam dim natein-yia yedaa nyenyego baŋa ne to n zeini n tetere.

Tapane A

Ghana tiina nabaara dam dim yedaa

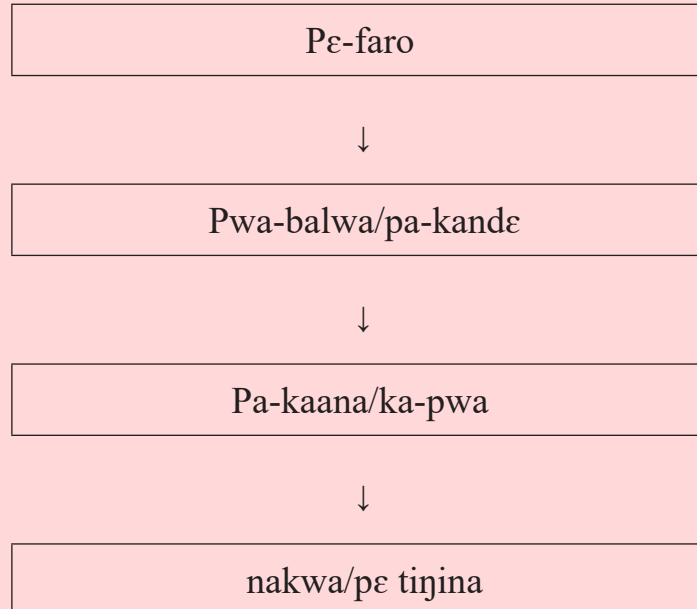
Faŋa to maŋa kalo feila dam dim ta na wo zo kateira yam wone to, nabaara dam dim mo Ghana kateira yam mae ba toŋa. Dam dim dento deem toge natein-yia yedaa nyenyego mo ne pe de o nakwa. Kateiri maama de jege de pe-balaŋa mo de o nakwa ko woli de pe tinjina na leiri kateiri de noona yuu ne ba toŋe ba pae ba. Ba kuri nakwa banto ko zege nakweene, kwo-dwi, de ba swa bero na ye tei to mo. Ko na tu teo kom jaanem ne, pe-faro mo ye yuu tu ye wonto jege pwa-balwa o kuri ne na ye kateira yam pwa. Wonto mo kwe taana pae zurim wora o teo kom ne. Pwa-balwa de nakwa mo woli pe-faro wom de ni-kaana pae ko zeini o teo kom jaanem. Pa-fara bam mo ye balo na wo baŋa natein-yia yam ne. Pe-faro wom mo jege dam o teo kom maama baŋa ne. Nabaara dam dim natein-yia yedaa kam bere dam dim dem na ye ka-woli daane totona mo ko zege kateiri nakwa, pwa-balwa/pa-kande se ko vo ko yi pe-faro wom to mo. Konto maa pae zula de negero teo kom ne.

4. Bwe n bere wonnu teto na nye daane nabaara dam dira totona wone to de nyore delo ba na jaane ba tui kateiri wone to.

KA-JWOORI-KA-MAANE BOBOŋA BWIA LEIRA YADWONNA

Ka-jwoori-ka-maane boboŋa bwia leira yadwonna mo tento:

1. Kwo mo ye nabaara dwi dem konkolo yuu tu
2. Wonnu tento tedwonna kuri ne to de ye kwo totoŋa mo.
 - a. O jege se o ŋwea de o kikia taa lamma mo se bia bam lwoni.
 - b. O tɔge o pae kwia, ye o pae ni-kaana, o ke o feem totoŋa o nii o dwi dem baŋa ne.
 - c. Wonto mo nii ye o woli o dwi dem ŋwea wonnu ne wodi, peiga jei, de tedwonna se ko taa zeini dwi dem.
3. Nabaara dam dim natein-yia yedaa nyenyego.
4. Nabaara dam dim natein-yia yedaa nyenyego na nye tei to mo tento kuri ne:

5. a. Wonnu tetɔ na nye daane nabaara dam dira totoŋa wone to de nyɔre delo ba na jaane ba tui kateiri wone to mo tento kuri ne:
 - i. Ba nii ba kateiri kwɛem baŋa ne.
 - ii. Ba nii se zurim de nimɔɔ taa wo ba nɔn-bia bam laŋa ne.
 - iii. Wonto mo ye kateira yalo maama na wo o kuri ne to yiga tu.

- iv. Wonto mo nii pa ba di kura kateiri dem ne.
 - v. Wonto mo tei nabaara tega kam.
 - vi. Wonto mo woli se nabaara kikia yam yé jei.
 - vii. O jaane kweem o tui o pae o non-bia bam.
 - viii. Wonto mo nii ye o kuri wonnu daane poletegesa de pipiu baŋa ne.
 - ix. O ke paare dem chullu wonnu.
 - x. O tiŋi wade.
- b.** Wonnu tento kuri ne to mo bere we dam dira bam totoŋa yam jege ŋwaane ya pae ba kateira yam:
- i. Kateiri dem non-bia zoore de zurim mo ko toge de nabaara dam dira bam totoŋa yam.
 - ii. Ko pa se kateiri dem non-bia taane dim ke mwale ne vuvuga na tu ba laŋa ne.
 - iii. Kateira yam kweem zege nabaara dam dira bam totoŋa yam baŋa ne mo
 - iv. Nabaara dam dira bam mo kaane ba mae ba cho kateiri dem non-bia
 - v. Nabaara dam dira bam mo pae dé nabaara wonnu tem ba jia ye dé mae te dé toŋa.

EXTENDED READING

- Banggol, A.M. (2017). *Roles of traditional authority leaders: In taking towns to rural peoples in the republic of South Sudan*. Africa World Books Pty Limited.
- Larbi, P.A. K. (2022). *The trajectory of traditional authority in contemporary governance; The Ghanaian experience*. DOI: [10.47772/IJRISS.2022.6505](https://doi.org/10.47772/IJRISS.2022.6505)

GLOSSARY

- **Nonoga taane:** Metafɔɔro na mɛ te toɲe, nyenyero de keinseina na woli se taane dem kuri nuɲi de pa garena to.
- **Dam dim:** Konto ye nɔɔno na ye teo naa kateiri yuu tu ye o di dam ba baɲa ne to na ke woonu telo to mo.
- **Kwo dwi dem:** Wonnu jwoɲim na toge naa na zege kwo dwi dem jeɲa kam ne to.
- **Kateiri:** Kanto ye jeiga kalo maama nɔɔno na di nabaara dam ka baɲa ne to mo.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education
Service (GES)

List Of Translators

Name	Institution
Catherine Abongwe	Paga SHS
Monica B.Chirakezim	Awe SHTS

GILLBT Support Team

1. Peter Wangara Amoak
2. Ernest Nniakyire
3. Mark Dundaa
4. Gilbert Konlan
5. Richmond Barnes